

Verzoening niet alleen een succesverhaal

Het gevaar van zelfgenoegzaamheid

Essay

KARIN LOMBARD

Na bijna tien jaar democratie heeft

Zuid-Afrika een hoop te vieren.

Terecht wordt het land aangeprezen als
inspirerend voorbeeld van een geslaagde

overgang van een autoritair regime

naar een democratie.

Maar ergens onderweg ging het mis.

De Zuid-Afrikanen hebben onbetwist een uitstekende eerste stap gezet op weg naar nationale harmonie. De pogingen om de nationale verzoening te bevorderen – vooral via de alom gerespecteerde Commissie voor Waarheid en Verzoening – verdienen wereldwijd bijval. Op het moment dat een burgeroorlog op uitbreken stond, is via onderhandelingen op hoog niveau een toestand van betrekkelijke veiligheid en stabiliteit gecreëerd. Dat mag ontegenzeggelijk een succes heten. Vervolgens is een internationaal geroemde nationale grondwet opgesteld en zijn onder meer een parlement, een Constitutioneel Hof en een hele reeks organisaties ter bescherming van de mensenrechten – denk vooral aan de Mensenrechtencommissie en de Gendercommissie voor Gelijke Behandeling – in het leven geroepen. Zo is een kader geschapen om tegemoet te komen aan de noden en de belangen van de meerderheid, terwijl tegelijkertijd de bescherming van de rechten van de minderheid is gegarandeerd. Een dergelijke institutionele verandering is essentieel voor de verzoening. Jakes Gerwel, onder Nelson Mandela directeur-generaal van

het Kabinet van de President, betoogt: “Nationale verzoening gaat niet over het liefhebben van je naaste. Voor verzoening moeten we werken aan vaste structuren voor het bereiken van consensus. Voor een verdeelde maatschappij als de onze, met uiteenlopende groepen, is die institutionalisering van de consensus uitermate belangrijk.”

Een verzoeningsproces kan alleen slagen als de elite er de politieke voordelen van ziet. Dat roept de vraag op hoe het met de betrekkingen tussen ‘gewone’ Zuid-Afrikanen is gesteld. Zij hebben een geweldige vooruitgang geboekt als het gaat om vreedzaam samenleven. Volgens Zuid-Afrikanen van elke kleur zou hun land slechter af zijn als er geen andere raciale groepen in het land zouden wonen, zo bleek uit een onderzoek van het *Institute for Justice and Reconciliation* in 2001.

Vooral de jongere generaties lijken het samenleven inmiddels te leren. Een nationaal onderzoek van de *SA Reconciliation Barometer* toonde vorig jaar dat 38 procent van de Zuid-Afrikanen meent dat de betrekkingen tussen de verschillende rassen stabiel blijven, terwijl 44 procent vindt dat deze juist verbeteren. Bovendien denkt 72 procent dat er voor alle rassen in Zuid-Afrika een gelukkige toekomst is weggelegd.

De Waarheidscommissie heeft een vooraanstaande rol gespeeld in het proces van verzoening. Toch is het lastig de invloed van de commissie te beoordelen. De moeilijkheid schuilt in het feit dat het doel en de precieze reikwijdte van het mandaat van de commissie bewust vaag zijn gehouden. Daarbij komt dat elke beoordeling van de commissie bemoeilijkt wordt door gebrek

aan overeenstemming over wat verzoening eigenlijk is, hoe het proces eruit ziet en hoe het succes te meten valt.

Misschien komt het ten dele door deze vaagheid, dat veel Zuid-Afrikanen nog steeds sceptisch staan tegenover de prestaties van de commissie. Sommigen beweren dat de commissie géén nationale verzoening heeft weten te smeden, dat zij de volle waarheid over het Zuid-Afrika van de apartheid niet heeft weten vast te stellen. Anderen vinden dat de commissie niet het gehele verleden onder ogen heeft gezien. Al deze mensen hebben in grote lijnen gelijk.

De invloed van de Waarheidscommissie kan het beste afgemeten worden aan haar brede oorspronkelijke mandaat: dat zij één van vele stappen diende te zijn binnen het grotere langetermijnproces van verzoening. Zo bezien leverde de Waarheidscommissie een beslissende bijdrage, hoe onvolledig ook, aan de overgangperiode in Zuid-Afrika.

Op zijn minst is het aan de Waarheidscommissie te danken dat de samenzwering van stilzwijgen en ontkenning voorgoed doorbroken is. Na twee jaar hoorzittingen van de commissie, die via de media alle Zuid-Afrikaanse huiskamers hebben bereikt, kan niemand ooit meer zeggen dat hij of zij ‘nergens van wist’. De waarheid over het verleden, voorheen ontkend en onderdrukt, werd boven tafel gebracht en erkend. Tegelijkertijd hebben deze hoorzittingen veel

Het is lastig de invloed
van de Waarheidscommissie
te beoordelen

slachtoffers de kans gegeven zich te laten horen en erkenning te vinden voor hun persoonlijk leed. Dat was zeker een traumatische beproeving, maar voor menig individu bleek het een zeer helende ervaring.

Een kleine minderheid van deze slachtoffers leerde eindelijk de waarheid kennen over het leed van hun gezinnen. Voor anderen konden door het lokaliseren van de lichamen van hun geliefden eindelijk de spoken van het verleden tot rust gebracht worden.

Veel verantwoordelijken voor wreedheden zullen nooit worden aangewezen. Anderen zijn een veroordeling ontlopen dankzij amnestieverlening of het stuklopen van de vervolging. Maar dankzij de Waarheidscommissie is de apartheid wel uitgeroepen tot een misdaad tegen de menselijkheid. De commissie heeft ook instanties van de apartheidstaat aangewezen als de voornaamste schuldigen van zware schendingen van de mensenrechten. Daarenboven heeft de Waarheidscommissie iedereen ervan weten te doordringen van een belangrijk feit: de verantwoordelijkheid voor mensenrechtenschendingen onder de apartheid berust bij al degenen die, actief of als stilzwijgende medeplichtige, hebben meegewerkt aan het scheppen van een situatie waarin dit kon gebeuren.

Het is de Waarheidscommissie gelukt enkele

Oscar Dube heeft het welvarende leven bereikt dat vele zwarten zich wensen. Verreweg de meesten zuchten nog in armoede.

FOTO: PER-ANDERS PETERSSON/AFRIKA PHOTOS

verantwoordelijken aan te wijzen, in een aantal gevallen de waarheid boven tafel te krijgen, en een groot deel van de zware schendingen van de mensenrechten uit de apartheidperiode te documenteren. Aan enkele slachtoffers is ook een schadevergoeding toegekend en enkele daders kregen amnestie. Maar het belangrijkste is: zij heeft de Zuid-Afrikanen een plek geboden om zich met het verleden van het land bezig te houden. Op die wijze is de dialoog op gang gebracht over manieren om de toekomst tegemoet te treden.

Zuid-Afrikanen zijn een heel eind gekomen op hun weg naar verzoening. Toch staat de natie nog voor een aantal opgaven. Het voorbeeldige samenstel van wetten en instellingen heeft zich nog niet volledig vertaald in een mensenrechtencultuur. Dat vereist de wil en overtuiging van de burgers zelf. De groei van de criminaliteit en de toename van het aantal bewapende burgergroepen illustreren echter dat de vertaalslag niet zo snel plaatsvindt als was gehoopt. Binnen de bestuurlijke instituties is de eerbied

voor de mensenrechten sterk toegenomen, maar dit effect wordt afgezwakt door een gebrek aan vertrouwen in deze instellingen zelf. Zuid-Afrikanen, burgers én overheid, staan nog voor de taak deze algemene scepsis en apathie te overwinnen.

Tegelijkertijd moet Zuid-Afrika nog het alom tegenwoordige subtiele racisme zien te overwinnen. Grote groepen binnen de Zuid-Afrikaanse maatschappij leven nog steeds in bijna volmaakte afzondering en bezien de multiculturele samenleving vanuit hun raciaal homogene krottenwijken, exclusieve buitenwijken, dorpen op het platteland, beveiligde en bewaakte wooncomplexen of bedrijfsmatige boerderijen. De armere zwarte stedelingen kunnen vaak niet aan dit raciale isolement ontkomen vanwege de armoede en de misdaad in de townships. Maar de meerderheid van de Zuid-Afrikanen lijkt zichzelf vrijwillig te isoleren. Een verbijsterende 71 procent van de Zuid-Afrikanen, zo bleek uit de eerder genoemde landelijke enquête, heeft nog nooit met iemand van een ander ras de maaltijd gebruikt.

Zijn deze feiten erg teleurstellend? Nee, het is belangrijk te beseffen dat een vergaande integratie nooit van de ene op de andere dag kan plaatsvinden. Bovendien is dit slechts een van de minst bedreigende opgaven waarvoor het land zich gesteld weet. Onheilspellender is dat langzamerhand de maatschappelijke energie, de enorme goodwill en het verziende leiderschap – die de wereld zo fascineerden tijdens de politieke onderhandelingen, de eerste ver-

Lessen uit Zuid-Afrika

De Waarheidscommissie is een succesvol exportproduct van Zuid-Afrika. Overal ter wereld vertellen Zuid-Afrikanen trots over hun verwerking van het gewelddadige verleden. Op dit moment bestaan zulke commissies al in Oost-Timor, Peru, Sierra Leone en Bosnië; vergelijkbare processen worden overwogen in nog een aantal landen, waaronder Irak, Afghanistan en Sri Lanka.

Toch was de Waarheidscommissie geen Zuid-Afrikaanse uitvinding. De architecten ervan konden terugvallen op de ervaringen

van andere landen, vooral in Latijns Amerika. Een wezenlijke Zuid-Afrikaanse vernieuwing is dat gekozen is voor een groten-

deels openbare en participatieve aanpak. Er werd ook een unieke procedure ingesteld voor het verlenen van amnestie op basis van openbare bekentenissen. Er zijn meer dan 21.000 verklaringen verzameld. In openbare hoorzittingen hebben nog eens 2000 slachtoffers en 1500 amnestieaanvragers verklaringen afgelegd. Daarnaast heeft de Waarheidscommissie sectorale hoorzittingen

geleigd, gericht op politieke partijen en de staatsveiligheidsmachinerie, op media, gezondheidszorg, rechtspraak en zakenleven, en ook op vrouwen en kinderen.

Dankzij deze unieke aanpak kon het gewelddadige verleden op een genuanceerde en veelomvattende wijze vastgelegd worden, met plaats voor zowel een structurele analyse als de beleving van degenen die het hebben meegemaakt. Mensen werden gestimuleerd met hun verhaal

Persconferentie van de Waarheidscommissie, onder voorzitterschap van aartsbisschop Tutu, in 1997.

kiezingen en het werk van de Waarheidscommissie – zijn vervlogen.

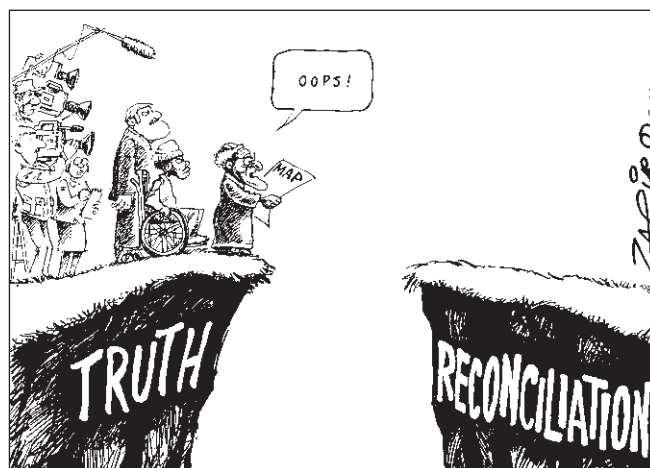
De institutionele en politieke vooruitgang van de afgelopen tien jaar kent geen parallel op economisch gebied. Nu het stof van een onstuimige overgang is neergedaald, ontwaart men steeds beter de omtrekken van een impasse. Bedrijven – en dat was al zo tijdens de hoorzittingen van de Waarheidscommissie voor het bedrijfsleven – ontkennen pertinent elke verantwoordelijkheid voor het instandhouden van de apartheid en leveren nog steeds nauwelijks een bijdrage aan het transformatieproces. Slechts 29 procent van de gewone blanke Zuid-Afrikanen erkennen dat zij in economische of andere zin hebben geprofiteerd van de apartheid, zo bleek uit het onderzoek van de *SA Reconciliation Barometer*. Dientengevolge spelen maar enkelen van hen een actieve rol bij transformatie en verzoening. De nieuwe rijken van de zwarte elite vergeten hun oorsprong en vergeten al hun beloften aan degenen die zij in de stoffige straten van de townships hebben achtergelaten. De regering blijkt niet bij machte haar verkiezingsbelofte van 'a better life for all' te verwezenlijken. Ondertussen leeft een massa gemarginaliseerde en straatarme zwarte Zuid-Afrikanen nog steeds onder de onderdrukkende, door de geschiedenis veroorzaakte armoede. Het lijkt of ergens tussen de enorm bemoedigende verkiezingen van 1994 en de allerlaatste

Het is nu tijd voor economische regelingen

uitzending van de Waarheidscommissie over de gruwelen van de apartheid een gevoel van zelfgenoegzaamheid is ontstaan. Het keren van de crisis zou gepaard moeten gaan met verhoogde waakzaamheid; in plaats daarvan is de prikkel om het verzoeningsproces voort te zetten stilaan verflauwd.

Er is totaal geen sprake geweest van het delen van de economische macht, noch van een toereikende omvorming van de economie. Het nieuwste *Employment Equity Report* vermeldt dat slechts 25 procent van de topfuncties door zwarten worden bekleed, hoewel 77 procent van alle werknemers zwart is. Volgens *Statistics SA* was het gemiddelde gezinsinkomen van zwarte Zuid-Afrikanen 28.816 rand per jaar, tegen 134.489 rand voor blanke huishoudens. Nog afgezien van deze rassentegenstellingen behoort de Gini-coëfficiënt (een maat voor inkomensongelijkheid) voor Zuid-Afrika tot de ongunstigste ter wereld. De rijken worden echt rijker, terwijl de armen steeds armer worden en zich nauwelijks in leven kunnen houden.

Het Zuid-Afrika van ná de Waarheidscommissie loopt de reële kans af te glijden naar een toestand waarin zelfgenoegzaamheid van de machtigen en toenemende frustratie van de zwakkeren de norm wordt. Zulke zelfgenoeg-

zaamheid kan tot tal van nieuwe conflicten leiden.

Mogelijke conflicten zijn er volop in Zuid-Afrika. Illegale landbezettingen kunnen de aanleiding zijn. Actievoerders tegen aids kiezen steeds vaker de harde lijn. In de media staan berichten over voormalige vrijheidsstrijders die betrokken zijn bij roofovervallen, met militaire precisie uitgevoerd. Hongerige en berooide burgers laten steeds luider hun massale onvrede horen. Het ziet er naar uit dat het conflict zich zal openbaren in de een of andere vorm van het eeuwenoude conflict tussen de *haves* en de *have nots*. Als dit inderdaad de voortekenen zijn voor wat ons te wachten staat, is het hoog tijd voor een nieuwe stap in het omvorming van Zuid-Afrika. De tijd voor institutionele veranderingen en politieke regelingen is inmiddels wel voorbij. Het is nu tijd voor economische regelingen. Zullen de Zuid-Afrikanen de handschoen oppakken? •

Karin Lombard werkt bij het Institute for Justice and Reconciliation in Kaapstad als projectleider voor de SA Reconciliation Barometer.

over het verleden naar voren te komen, in plaats van het te vergeten. Het openbare karakter leidde in Zuid-Afrika tot grote aandacht in de media. Daardoor hebben de meeste Zuid-Afrikanen kennis kunnen nemen van het werk van de commissie. De rol van de media en het belang van een effectieve mediastrategie is zelfs een essentieel onderdeel van het Zuid-Afrikaanse proces gebleken. Een wezenlijke beperking is dat het verzoeningsdebat goeddeels

beperkt is gebleven tot de leiders en de elite. Individuen hebben zich verzoend, maar op gemeenschapsniveau is niets op gang gebracht. Op dat terrein moet nog veel werk verzet worden, erkende ook president Mbeki tijdens het debat over het eindrapport van de Waarheidscommissie. In Oost-Timor heeft de Commissie voor Waarheid, Aanvaarding en Verzoening de verzoening op gemeenschapsniveau meteen ter hand genomen. Men werkt er met dorpsgebonden processen

die aanhaken bij de tradities. De dorpsgenoten zijn niet meer dan getuigen bij de zittingen, maar toch hangt het succes van dit unieke proces in hoge mate van hen af.

De Zuid-Afrikaanse ervaring onderstreept bovenal het belang van een veelomvattende, participatieve aanpak, waarbij de slachtoffers centraal staan. Dit is sindsdien een belangrijk kenmerk van het werk van waarheidscommissies in andere landen.

Zo hebben in Peru meer dan 16.000 mensen uit het hele land verklaringen afgelegd en zullen er in Oost-Timor tot het eind van 2003 meer dan 7500 verklaringen worden afgenomen. Het is daarbij wezenlijk om te investeren in de kwaliteit van de afgelegde verklaringen. Uit eigen waarneming in zowel Zuid-Afrika als Oost-Timor weet ik dat het hieraan heeft ontbroken. Medewerkers hadden beter opgeleid moeten worden. Men scheen te denken dat ongetrainde mensen na een

oriënterende cursus van twee weken in staat zijn anderhalf jaar lang schokkende verklaringen af te nemen bij honderden mensen – een irreële verwachting. Ik neem al tien jaar lang verklaringen van slachtoffers op en ik leer nog steeds bij. Het is echt een kunst! •

Piers Pigou is voormalig adviseur bij de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika en bij de Commissie voor Waarheid, Aanvaarding en Verzoening in Oost-Timor.